

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 11.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával
az Irodalomtudományi Intézetben

A borítón:
Petőfi emlékére készített rajzok Mendel Farkas *Versfűzéréből* (1877)
és Lokody Antal versgyűjteményéből (1880-as évek)
Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár / Cluj-Napoca
(Ms. 3810. és Ms. 3029)

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Technikai szerkesztő: Etlinger Mihály
Borítóterv, tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

INGRID ÅKESSON

A narratívák lényegi motívumai?

Gender alapú hatalmi szerkezetek,
a tradicionális balladák kategorizációja
és a paradigmák konoksága

E tanulmány keretrendszerét az a folyamatban lévő vita adja, melynek középpontjában az episztemológiai rendszerek és gondolkodási sémák problematizációja és újragondolása áll. Ezek hosszú ideje alakítják kulturális örökségünk emlékeinek megértését és azok bemutatását.¹ A balladák kategorizációjának régi rendszerei mögöttes, nem verbalizált elképzeléseken és világnézeteken szoktak alapulni, nemzedékek számára változatlanul. Ennek megfelelően a rendezőelvek gyakran elfedik azokat a tartalmakat, melyek nem minősültek központi kérdésnek a kategóriák kialakítása során. Jelen tanulmányban ezeket egyfelől a maszkulin fölé- és feminin alárendeltség – a balladákban az énekesek sokasága általi megjelenítés, másfelől a skandináv balladák kategorizációja és tipologizációja közötti meg nem felelés példázza. A kategorizációt Bengt R. Jonsson² és mások kodifikálták *A skandináv középkori ballada típusai* című (1978) katalógusban,³ a típusok struktúráját pedig

* Jelen tanulmány eredeti kiadása: Ingrid ÅKESSON, „Essential Narrative Motifs?: Gender Power Structures, Categorization of Traditional Ballads and the Stubbornness of Paradigms”, *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* 77 (2021): 7–31. A szöveg fordítása helyenként megkívánta, hogy az eredeti szöveget egyedi megjegyzésekkel lássuk el. Köszönetünket szeretnénk kifejezni a szerzőnek a magyar nyelvű közléshez való szíves hozzájárulásáért.

1 A kulturális örökség fogalma ma is sokszor vitatott elképzelés. Jelen írásomban főként az immateriális kulturális örökség megnyilvánulásaira utalok, mint például a hagyományos dalokra, az átadás és a válogatás folyamatának és termékének kombinációjaként tekintve őket; valamint az előadókra és a gyűjtőkre mint az azokat formáló közegre. Fókuszom így egy szélesebb problémakör egyetlen aspektusán van.

2 Bengt Olof Anders Robert Jonsson (1930–2008) svéd folklorista – *Ford. megj.*

3 A továbbiakban a leíró katalóguskötetet csak az eredeti hivatkozással, angol címmel említjük – *Ford. megj.*

elsődleges alapként a *Sveriges Medeltida Ballader* öt kötete (1983–2001) adta, hasonlóan a XIX. században megjelent dán balladakiadáshoz és a XXI. századi norvég digitális publikációhoz. A cikk ezen felül rávilágít a nemi hatalmi struktúrák átfedő kategóriáinak azon tartalmaira is, amelyek a balladák újraolvasásakor jelennek meg, különösképpen a balladatípusokon átívelő narratív motívumcsoportokra összpontosítva. A *Whose voice, whose gaze* elnevezésű projekt, melyhez a cikk kapcsolódik, számos alkalommal került bemutatásra és megvitatásra – kollegákkal is – különböző szemináriumokon és tudományos tanácskozáson.⁴

Miért fontosak a balladák?

A hagyományos balladák – dióhéjban – elbeszélő jellegű dalok találkozásokról és konfliktusokról, szerelemről és vágyról, házasságról, emberrablásról, nemi erőszakról, várandósságról és születésről, erőszakról és halálról. Ezek mind egy fikatív, leginkább hierarchikus, családközpontú és paternalista univerzumba ágyazódnak, bizonyos hasonlatossággal a premodern vagy kora újkori európai történeti társadalmakhoz. Ez az univerzum – egyebek mellett – szélsőségesen erőszakos, s ez az erőszak olykor erősen nőgyűlölő. A balladák közvetítését és továbbítását az irodalmi (ponyvatermékek és énekeskönyvek által) és orális (személytől személyig) elemek kombinációja biztosította. Utóbbi jelentős szerepet játszik a terjesztésben, formáló ereje pedig tisztán megfigyelhető, amikor a balladák igen gazdag iratanyagait tanulmányozzuk; én az „orális eredetű” kifejezést használom erre a típusú kulturális megnyilvánulásra,⁵ megjelölve a szájhagyomány gyökereit, továbbá a közvetítés különböző alternatív csatornáit.

A balladák számos énekes előadó repertoárjának a részét képezik ma, a balladaszövegek és -dallamok kiadásai digitálisan és papíron is elérhetők a XXI. századi Skandináviában, kutatási projektek pedig új nézőpontú tanulmányokat

4 *A Whose voice, whose gaze? Azaz Kinek a hangja, kinek a tekintete? Gender, hatalom, kategóriák és többszólamú narratívák a skandináv balladatradicióban* elnevezésű programra a nyugdíjba vonulásom előtt került sor, s a stockholmi székhelyű Centre for Folk Music and Jazz Research at the Performing Arts Agency fogadta be. Szeretnék köszönetet mondani többek közt korábbi kollegáimnak a Központban (Svenskt visarkiv), illetve az etnológiai szemináriumoknak az University of Umeå-n, hasonlóképpen a skandináv hálózatnak a hagyományos dalok ösztöndíjának támogatásáért és az ötleteikért a munkám során; továbbá Karin L Erikssonnak, Boel Lindbergnek és Margareta Jersildnek e cikk korábbi változatára adott szakmai reagálásaiért.

5 Vö. Ingrid ÅKESSON, „Oral/aural Culture in Late Modern Society?: Traditional Singing as Professionalized Genre and Oral-derived Expression”, *Oral Tradition* 27, 1. sz. (2012): 67–84. <http://journal.oraltradition.org/issues/27i/akesson>

készítenek.⁶ A skandináv tudósok erőteljesen hangsúlyozták a ballada műfajának középkori gyökereit, de a skandináv korpuszban lévő balladák számos fő karaktervonása, annak univerzuma más európai korpuszokkal is érintkezik, és sok párhuzamot találunk például az angol és skót balladákkal is. Én itt a *hagyományos balladák* meghatározását használom a *középkori balladák* gyűjtőneve helyett. Ezek a dalok a XVII. századtól kezdődően nemcsak a nemzeti, hanem a skandináv identitás kialakításában is részt vettek, aranykorukat a XIX. századi gyűjtők és szerkesztők körében érték el.⁷ Számos tudós felfigyelt arra az erős hatásra, melyet a romantika a balladakategorizálásra és az egységesítő „nép”-fogalom nemzetépítő értelmezéseire gyakorolt. Jason Schroeder erre vonatkozó értekezésében azzal érvel, hogy a XIX. századi svéd értelmiségiek és balladaszerkesztők „tévesen ábrázolták a forrásaikat és teljesen figyelmen kívül hagyták azon szövegkontextusokat, melyekből a dalok felbukkantak, azért, hogy egy egységes ókori irodalomtörténetet alkossanak meg Svédország számára”.⁸ James Massengale⁹ a skandináv balladaszerkesztők az ősi eredethez való makacs ragaszkodását fejtegeti Vendeltől és Syvtől kezdődően, valamint azon merev kritériumot a *ballada* definiálására vonatkozóan, melynek következtében oly sok balladaszerű dalt kihagytak a Jonsson-féle *Svensk Balladtradition*ből (1967), a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*ből és a *Sveriges Medeltida Ballader* kötetéből. A XX. századi daloskönyvek és iskolai antológiák kis válogatásai a balladákat heroikus vagy olykor díszített és romantikus, régi dalokként mutatták be (vö. a „romantika”-terminust a balladák szinonimájaként használták, úgymint pl. Geijer & Afzelius: *Svenska folkvisor*, 1814–1818). Azonban e narratívák napjainkra dominánssá váló alaposabb tanulmányozása rávilágít a balladauniverzum nem romantikus vonatkozásaira, így például a nemi alapú erőszakra és férfi felsőbbrendűsége.

6 Az *Intermedialitet och den medeltida balladen* [Intermedialitás és a középkori ballada] című projekt 2006 és 2013 között valósult meg a Linnaeus University-n; kutatási eredményeiről számos publikáció látott napvilágot. Dániában Lene Halskov Hansen közölt tanulmányokat, főként 2015-ben. Munkatársai Finnországban 2017 óta dolgoznak a *The art of narrative song* (Az elbeszélő dal művészete) című kutatási projekten.

7 Balladák, melyeknek fontos szerep jutott a XVII. századi svéd nemzetépítésben; később olyan gyűjtők, mint pl. E. G. Geijer, A. A. Afzelius, R. Dybeck, S. Grundtvig, J. O. I. Rancken, M. Moe, and M. B. Landstad játszottak jelentős szerepet a skandináv országokban.

8 Jason M. SCHROEDER, *The Singer and the Song: The Uses of Swedish Ballads in the Nineteenth Century*; Unpublished dissertation (University of Wisconsin-Madison, 2016), 6.

9 James MASSENGALE, *Swedish Ballad Authenticity and its Gatekeepers*, in *Ballads of the North, Medieval to Modern: Essays Inspired by Larry Syndergaard*, eds. Sandra BALLIF STRAUBHAAR and Richard FIRTH GREEN, 3–28 (Kalamazoo, Western Michigan University: Medieval Institute Publications, 2019).

Az egyik ok, amely miatt a balladák ismétlődően felkeltik a figyelmet az énekesek és a tudósok körében, az az, hogy ennek a médiumnak nagyon sok, egymással összefüggő tulajdonsága van, amelyet intermedialitásnak, vagy alapvetően négy különböző modalitásnak neveztek: anyagi szempontú, érzékszervi, tér- és időbeli, valamint szemiotikus.¹⁰ A balladák tartalmazhatnak narratívát, lírát, képi ábrázolást, drámai jelenetet, dallamokat, lüktetést és ritmust, táncot, továbbá térbeli tulajdonságokat is. Népszerűségük másik oka minden bizonnyal az, hogy a balladákban elmondott történetek közül nem kevés alkalmas az újraértelmezésre. A ballada stilizált, mégis nyelvileg változatos narratívájában könnyen felismerhető egy alapvető, központi tartalom, amely ma éppolyan érdeklődést kelt fel, mint két-háromszáz évvel ezelőtt, s amelyre könnyű a mai szemszögből reflektálni.¹¹ Példánk okáért a cselekmények és a motívumok hasonlóságot mutatnak a folyamatosan újraértelmezett reneszánsz drámákban vagy ókori mítoszokban találhatóakkal. Az elmúlt években számos olyan énekessel találkoztam Skandináviában és a Brit-szigeteken, akik a házasságon kívüli terhesség, a komplikált vagy végzetes szülés, illetve a szexuális és egyéb gender alapú erőszak témáinak a történeteinek elmélkedtek az általuk előadott balladákban, de azon is, hogy ezek az elbeszélések milyen hatást gyakorolnak azok hallgatóira. Egy skót énekes a *Lady Maisry* egyik változatát a következő szavakkal mutatta be: „most pedig énekelek egy másikat azokból a becsületgyilkossági balladákból”. E balladában a női főszereplőt a saját családja azért gyilkolja meg, mert nem a megfelelő emberrel esett szerelembe – ez a téma a skandináv korpuszban is előfordul.¹²

A csoportosítás újragondolása – és a jelenlegi vita

A környező világ, így a természet és a kultúra hierarchikus rendszerezésére való törekvés egy európai készlet, melynek egyik gyökere más földrészek és népek gyarmatosításának idejére nyúlik vissza.¹³ Másik aspektusa a gyűjtésnek és a rendszerezésnek a társadalmi osztály és a társadalmi nem. Az 1990-es évek

10 Lars ELLESTRÖM & Sigmund KVÆRNDROP, *Den intermediala balladen*, in *Intermediala perspektiv på medeltida ballader*, ed. Lars ELLESTRÖM, 13–39 (Möklinta: Gidlund, 2011), 18.

11 A dallamot érintő és előadói összetevők is rendkívül fontosak, de ezeket a helyét az áttekinthetőség miatt ki kell hagyni jelen téma megvitatásából.

12 Child 95, *The English and Scottish Popular Ballads*ben. A felvételek között vö. pl. *Bonnie Susie Clelandet* (a *Lady Maisry* skót verziója) Maureen Jelks előadásában: <https://youtu.be/u2bVqhuDLSk?si=o5Ev6P0UZGUUXbDe>

13 Egy régebbi munka a gyarmatosító terjeszkedés és a kultúra rendezettség közötti kapcsolatról: Nicholas B. DIRKS, ed., *Colonialism and Culture* (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1992).

óta folyamatos vita szól arról, hogyan kategorizálják, írják le és mutassák be a kulturális örökséget például katalógusokban, publikációkban, illetve múzeumok és egyéb kulturális intézmények kiállításáiban.¹⁴ Vitás kérdés a nők és az LGBTI közösségek történelmének, munkájának és kulturális megnyilvánulásainak láthatósága; a kategorizálás és az általános narratívák elemzése, annak gyakran megkérdőjelezhetetlen férfifölénnyel való jellemzése pedig egy másik.¹⁵ A kulturális örökség rendszereiben, kategóriáiban és nyilvános bemutatásában megjelenő, különböző típusú elfogultság és vakság számos tudományterületen belül problematizálódik. A gyakran figyelmen kívül hagyott vagy háttérbe szorított részleteket és töredékeket, melyeket eltéréseként és következetlenségekként érzékelték, már többen újragondolták.¹⁶ Ráadásul a folklórisztikát mint tudományágat régóta kritizálják a Herder óta tartó gendervaksága okán, erről írt pl. Young & Turner.¹⁷ Kulturális intézmények abból a célból frissítették nyilvános adatbázisaikat, hogy hozzájáruljanak a női öntudat felébresztéséhez, és bemutassák a „mássággal” leírható nemi kategóriákat.¹⁸ Kutatási projekteket kezdeményeztek a gyűjteményekben található tárgyak nyomom követésére, illetve azok eredetére és az általánosan elfogadottól eltérő társadalmi nemi kódok feltárására. E problémákat nyilvánosságra is bocsátották a kialakult tudásrendszereket megvitató konferenciákon.¹⁹ E munka felszínre hozta, hogy a típuskatalógus szintén olyan struktúra, amely felülvizsgálatra szorul.

14 Vö. Barbara KIRSCHENBLATT-GIMBLETT, *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage* (Berkeley: University of California Press, 1998); Inga-Lill ARONSON & Birgitta MEURLING, eds., *Det bekönade museet: Genusperspektiv i museologi och museiverksamhet* (Uppsala: Uppsala universitet, 2005); *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2009); Brita BRENNAN & Marit Anne HAUN, eds., *Kjonn på museum* (Trondheim: Museumsforlaget, 2018).

15 A Queer és LGBTI aspektusok megjelenítését lásd pl. *The Unstraight Museum* szervezet által: <https://www.unstraight.org/>. Az erre vonatkozó legutóbbi publikáció: Pia LASKAR, *Den outställda sexualiteten: Liten praktika för museers förändringsarbete* (Stockholm: Statens historiska museer, 2019).

16 Vö. Mary-Ann CONSTANTINE & Gerald PORTER, *Fragments and meaning in traditional song: From the blues to the Baltic* (Oxford: Oxford University Press, 2003).

17 Jane M YOUNG and Kay TURNER, *Challenging the Canon: Folklore Theory Reconsidered from Feminist Perspectives*, in *Feminist Theory and the Study of Folklore*, eds. Susan TOWER HOLLIS, Linda PERSHING and M. Jane YOUNG, 9–28 (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1993).

18 Például a Centre for Swedish folk Music and Jazz Research, Swedish Performing Arts Agency, a 2010-es években.

19 *A Genus och kulturarv – nätverket för kulturarv och tvärvetenskaplig genusforskning* <http://www.genusarv.se/> hálózata 2017-ben indult. Gender-profilú kutatást kezdeményezett számos svéd múzeum, többek közt a National History Museum, továbbá a The Royal Armoury és a Maritime Museum is. Ezt a kutatást emelték ki a Gothenburgban, 2019. október 7–9. között megrendezett *Rethinking Knowledge Regimes: Solidarities and Contestations*.

Dalok, dallamok, táncok, mesék, legendák – mind különfélék, s mindet immateriális kulturális örökségnek nevezik – és amelyeket az előadók gazdagon, sokszínűen, valamint strukturálatlan módon, nagy változatossággal jelenítenek meg. A kulturális kifejezés entitásai és azok elemei az idő múlásával gyakran átlépik a regionális, nemzeti és nyelvi határokat, akárcsak a társadalmi határokat; a zenei, verbális vagy ritmikai elemek és motívumok sokféle dalban, dallamban, táncban stb. fordulhatnak elő. A szóbeli vagy dallamváltozatok lehetnek egyéniek vagy helyiek. A hagyományos balladák, mint minden szájhagyományban közvetített kulturális tartalom, nagyszámú értelmezésben és változatban jelennek meg, némelyek közülük töredékesek, s hajlamosak átfeledést mutatni egymással. Mary-Ann Constantine és Gerald Porter hangsúlyozzák a tradicionális dalok töredékeiről és jelentőségéről szóló könyvükben azt a „számtalan, egyéni narratívát, melyek esetleges, véletlenszerű, többszólamú diskurzusai a szájhagyománynak”.²⁰ Ez a tarka, sokszólamú entitás azonban folyamatos gyűjtés, válogatás és kategorizáció tárgya. A szerkesztők és a tudósok számára az anyag gyakran strukturálatlannak és összefüggéstelennek tűnt. Ennek megfelelően rendező tekintettel arra törekedtek, hogy a nyelvi, regionális és egyéni kifejezések vízszintes sokaságából függőleges hierarchiákat és típusokat hozzanak létre.

A skandináv balladák típusokba, bonyolult kategóriákba rendezése hosszú folyamat, melyet Svend Grundtvig és más, korai gyűjtők kezdtek meg a XIX. században. Mindez a Bengt R. Jonsson mint fő kezdeményező, Svale Solheim és Eva Danielson (1978) által készített *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* (a továbbiakban: *TSB*) című katalógusban jelent meg és kodifikálódott. (A katalógus, illetve a *Sveriges Medeltida Ballader* öt kötetes teljes kiadása már ingyenesen, online elérhető;²¹ a svéd balladákhoz tartozó index pedig a Svenskt visarkiv honlapján található.)²² Több fő csoportból áll a kötet átfogó szerkezete: *Természetfeletti balladák*, *Lovagok balladái*, *Humoros balladák* stb. E csoportokon belül további részletezett struktúrákat és alkategóriákat különítettek el, melyek legfeljebb négy szintet tartalmaznak, a szerzők véleménye szerint lényeges-

Swedish Conference for Gender Research (Tudásrendszerek újrarendelése: szolidaritások és versengések. Svéd konferencia a genderkutatásért) elnevezésű tudományos tanácskozáson. Az én projektem megvitatására a bécsi székhelyű University of Music and Performing Artson megrendezett *Heroes, Canons, Cults: Critical Inquiries*, azaz *Hősök, kánonok, kultuszok: Kritikai érdeklődések* című konferencián került sor 2021. augusztus 11. és 14. között.

20 CONSTANTINE & PORTER, *Fragments and meaning...*, 54.

21 A *TSB* letölthető változata: http://carkiv.musikverket.se/www/epublikationer/Jonsson_Bengt_R-The_Types_of_the_Scandinavian_Medieval_Ballad.pdf, az *SMB*-é pedig az *Onlinepublikationer – Svenskt visarkiv (musikverket.se)* oldalon: <https://musikverket.se/svensktvisarkiv/publikationer/onlinepublikationer/>, *Sveriges Medeltida Ballader* 1–5:2.

22 Az *SMB*-index közlése a balladák hálózati bemutatásának része.

nek tartott narratív motívumok meghatározása alapján.²³ Egy példa: a *Lovagok balladái* közt (A „D” elnevezésű főcsoportban), az *Udvarlás* kategórián belül az *Erőszakos és nem akart udvarlás* alcsoportját találjuk (amely a D 145–193 típusokat tartalmazza) az *Erőszak és szándékos nemi erőszak* (D 168–187) alkategóriájával. Ebben az alkategóriában a TSB D 185 szám alatt található a *Gøde and Hillelille*,²⁴ azaz *A visszautasított udvarló erőszaktetele egy lányon, akit visszatérve holtan talál* címmel ellátott balladatípus. Vissza fogok térni e kategóriák megvitatására és a fogalmak néhol kissé problematikus használatára. Fontos kiemelni, hogy a katalógus összefoglalókat is tartalmaz a felsorolt 838 ballada- vagy cselekménytípus minden egyes darabjához.

Sok balladaváltozat azonban, melyeket egyéni énekesektől gyűjtöttek, alapvetően eltér attól a típustól, amelyekhez előzetes elvárásaink szerint tartozna. Alternatív megoldásként bizonyos motívumok, vagyis a tartalom bizonyos részei megtalálhatók más típusú balladákban is. A címszavakban és az összefoglalókban a fő narratíva egyik típusaként megjelölt típus gyakran számosat kizár az egyéni értelmezésekben előforduló narratív motívumok közül. Ezek az egyenlenségek vagy ellentmondások különösen a balladákban megjelenő erőszakos és hierarchikus jellegű férfi–nő kapcsolatok esetében szembetűnők. Ezekben például a nőkkel szemben elkövetett nemi erőszak következményei, és azok a hatalmi struktúrák, melyekben olykor a nemi erőszakot a férfi viselkedés természetes részének tartják, eljelentéktelenednek. Úgy is mondhatnánk, hogy a hagyományos balladák kategorizálása példa a hierarchikus férfiszemléletre.²⁵

A típus–motívum koncepció – egy eszmefuttatás

Mielőtt folytatnám a balladák sorrendjének tárgyalását, röviden utalnék a folkloristák körében élő központi *motívum* és *típus* fogalmainak korábbi vitájára. Ez a vita leginkább a verbális/szóbeli hagyományokra vonatkozik, de kihat az énekelt narratívumokra is. A folklorisztika legismertebb eszközei közé tartozik Stith Thompson 1932-ből származó műve, a *Motif-Index of Folk Literature*, azaz

23 Lásd az 1. ábrát.

24 A balladatípusokat az eredetiben idézőjelek jelzik, miképpen a dalok címénél szokás, abból a célból, hogy elválasszák őket a kategóriáiktól és a dőlt betűvel szedett címsoroktól. (Kötetünkben a megszokott, általános kurzíválást alkalmaztuk – *A szerk.*)

25 A „férfiszemlélet” fogalma eredetileg a művészetkritikából származik, de általában a feminista esztétikán belül használatos – Vö. Carolyn KORSMEYER, *Gender and Aesthetics: An Introduction* (New York & London: Routledge, 2004), 51. Én itt általános értelemben használom a tudósok nem verbalizált, hierarchikus perspektívájára a romantika korszakától kezdődően.

A népi irodalom motívummutatója, amely magába foglalja Antti Aarne korai munkáját is. Thomson művében hangsúlyozza az egyes motívumok fontosságát, mint az osztályozás és a szisztematikus elrendezés alapját,²⁶ és azt állítja, hogy „Amikor a motívum kifejezést alkalmazzuk, az mindig nagyon laza jelentésű, és a narratív szerkezet bármely elemét jelölheti” (19) – ez egy nagyon praktikus megközelítés, s én is ezt fogom alkalmazni az elemzésem során. Bár a típusokkal kapcsolatos érvelése megvilágosító erejű, egy paradoxont is tartalmaz: el kell tudni képzelni egy struktúrát, mielőtt megláthatnánk. Stith Thompson az alábbi írja a *Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend* hasábjain:

A mese típusát csak akkor lehet megfogalmazni, ha tanulmányozzuk a különböző típusok variánsait. Ez a folyamat némiképpen önmagába visszatérő, körkörös jellegű, mert ahhoz, hogy meg tudjuk mondani, mi a típus variánsa, szükséges, hogy legyen némi elképzelésünk magáról a típusról. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a kutató sok olyan mesét talál, amelyek oly sok feltűnő hasonlóságot tartalmaznak, hogy azokat egyetlen kategóriába sorolja. Eztután ezeket a hasonlóságokat tanulmányozza, s feljegyzi a közös jellemzőket. Miután összegyűjti a lehető legtöbb ilyen tulajdonságokkal rendelkező mesevariációt, végül képes lesz arra, hogy megfelelő mélységű elképzelése legyen a mesék tartalmáról. Vizsgálatai egy olyan alapfeltevésből erednek, amely szerint az általa tanulmányozott mese egy entitás, amelynek van egy térbeli és időbeli kezdettel rendelkező története, és amelyik az életciklusa során bizonyos változásokon ment keresztül.²⁷

Thomson részéről az „ő” (hímnemű névmás) használata talán nem tudatos választás, mégis arra vall, hogy egy tudós férfit képzel el, aki eldönti, milyen hasonlóságokat kell tanulmányoznia, és milyen típusú „közös jellemzők” alkotják az említett entitást. Ám amikor egy tudós azokat az elemeket tanulmányozza, melyeket egy előre megalkotott típus variánsainak tart, akkor tudomásul veszi, hogy a narratív elemek kiválogatása egy bizonyos irányba mutat? Más kiválasztott elemek és egy másik perspektíva, például a férfiaság és a nőiesség, illetve a hatalmi struktúrák lehet, hogy más kategóriákat alkotnak meg, vagy legalábbis kérdésessé teszik a már megalkotottakat. Alan Dundes folklorista megjegyzi, hogy „a mesetípus egy *összetett* cselekménnyel rendelkező színopszis, amely

26 Stith THOMPSON, *Motif Index of Folk Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-books and Local Legends*. Revised and enlarged edition. 6 vol. (Copenhagen: Rosenkilde & Bagger, 1955–1958), 6:10.

27 Lásd a *típus* szócikket in Maria LEACH and Jerome FRIED, eds., *Funk & Wagnalls Standard dictionary of folklore, mythology and legend*, 1137 (New York: Funk & Wagnalls. Cop., 1949–1950).

pontos, szó szerinti részletességgel egyetlen egyedi verzióknak sem felel meg, ugyanakkor bizonyos mértékig magába foglalja az összes létező, fennmaradt népmese változatait.”²⁸ Ez természetesen intenció a típusalkotásra, akár mesékre, avagy narratív dalokra alkalmazva. A balladák – gyakran nemcsak összetett, hanem bonyult – cselekményeivel kapcsolatos egyik probléma az, hogy a kiválasztott típus irreleváns lehet, ha a variánsok keverednek egymással, s olyan elemeket tartalmaznak, amelyek nem tartoznak a típushoz.

A *motívum-típus* koncepciót és viszonyt számtalan szerző tárgyalta – én csak néhány, az elemzésem tárgya szempontjából releváns példát fogok megemlíteni az alábbiakban. Vlagyimir Propp rámutatott, hogy a típusok (melyeket ők „témák”-nak nevezett) gyakran szorosan kapcsolódnak egymáshoz, és arra, hogy az egyik tudós olyan típust is azonosíthat, melyet a másik egy variánsként lát.²⁹ Azt is megállapítja, hogy „a cselekmények egymáshoz való közelsége és az elhatárolás teljes lehetetlensége ahhoz vezet, hogy amikor egy szöveget a másik típushoz rendelünk, gyakran nem tudható, melyik szám a helyes” (11). Majd így folytatja: „amióta a típusokat akképpen definiálják, hogy létezik-e bennük egy vagy egy másik meghatározott esemény [...], és mivel lehetséges, hogy egy mese több ilyen eseményt is tartalmazhat, akkor egy mese egyszerre több típushoz is tartozhat” (uo.). A *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* alkotói természetesen tisztában voltak ezzel, de e tényt ők nem kommentálták. Értekezésem szempontjából érdekesnek mutatkozik a Dundes (1997) által említett két skandináv tudós kritikai észrevétele is. Anna Birgitta Rooth 1951-ben azzal érvelt, hogy a sajátosan egyéni motívumok kölcsönösen függenek az adott mese többi motívumától – ő a „motívumkomplexum” meghatározást javasolta erre a jelenségre. Többek között Bengt Holbek is megvitatta ezt, s rámutatott, hogy a típusokat gyakran kombinálják az összegyűjtött anyagban.³⁰ A *motívum-típus* vitára egy közelmúltbeli és érdekes példa Egil Bakka cikke a tipológiáról és a táncról,³¹ ahol hangsúlyozza, hogy

28 Alan DUNDES, „*The Motif-Index and the Tale Type Index – a Critique*”, *Journal of Folklore Research* 34, no. 3. (1997): 195–202, 196 (kiemelések az eredetiben).

29 PROPP [Vlagyimir Jakovlevics, 1895–1970] *A mese morfológiája (Morphology of the Folktale)* című könyve 1928-ban jelent meg, de a nemzetközi olvasóközönséget csak 1958-ban érte el először angol fordításban. Lásd: Vladimir PROPP, *Morphology of the Folktale*, 2 ed. (Austin: University of Texas Press, 1968), 9. https://monoskop.org/images/f/f3/Propp_Vladimir_Morphology_of_the_Folktale_2nd_ed.pdf

30 Anna Birgitta ROOTH, *The Cinderella Cycle*. (Lund: Gleerups, 1951), 237–240; Bengt HOLBEK, „On the Classification of Folktales”, in *IV International Congress for Folk-Narrative in Athens*, ed. Georgios A. MEGAS, 158–161 (Athens: Laographia, 1964), 160. Mindkettőre hivatkozik DUNDES, „*The Motif-Index...*”, 196.

31 Egil BAKKA, „Revisiting Typology and Classification in the Era of Digital Humanities”, *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* (2019): 153–179.

a folkloristák csak behatárolt mértékben tárgyalják az elsődleges klasszifikációs elméleteket, motívumokat, típusokat és műfajokat, amikor bemutatják a fő tipológiákat és indexeket. Úgy tűnik, mintha a kifejezéseket magától értetődőnek tekintenék, és inkább csak leírják, és nem vitatják, ha valaki általánosságban ír valamit róluk.³²

Bakka, ahogy más szakírók, szóvá tette a tényt, hogy a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*ben is hiányoznak a definíciók.

Perspektíva és eljárás

Az említett példák azt mutatják számunkra, hogy különösen a típuskonceptiók gyengeségei már régóta viták tárgya, hasonlóan az átfedést mutató kategóriák tartalmi vonatkozású problematikájához. A kérdésfelvetésem további alapja, hogy a kategóriákat bizonyos kulturális keretek között alkotják meg, s e kereteket általában nem fejtik ki. A *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* – és a korábbi tudósok munkája – esetében a kulturális keretrendszer vagy a mögöttes tudományos paradigma egyrészt nem tűnik tudatosnak, avagy tagoltnak; másrészt természetesnek veszi a férfi felsőbbrendűséget, mely strukturális alapként uralja a balladauniverzumot. A balladákban, a népmesékben, az irodalomban stb. megjelenő férfiszemlélet annak a patriarchális idiómának a megnyilvánulása, amely már Herder gondolkodását és romantikus nacionalizmusát is áthatja (Fox 1993, 34). Ez a szemlélet a kulturális örökséggel foglalkozás során döntő szerepet játszott a genderszemlélet megközelítésének megformálásában, és az egy láthatatlan, alapvető struktúrává vált az európai értelmiségi generációk között.

Gyümölcsöző teória a balladauniverzumban a nemek közötti társadalmi viszonyok elemzésére – fiktív struktúraként, hasonlóságokat mutatva a történeti társadalmakkal – Yvonne Hirdman kétoldalú mintája a férfi és nő közötti *szeparációról*, azaz elválásról, valamint a női *alárendeltségről*.³³ A későbbi évek során számos tudós dolgozott ki elméleteket a plurális maszkulinitásról, amely különbséget tesz az uralkodó, erőszakkal és kontrollal jellemzett hegemonikus maszkulinitás és az árnyaltabb, változatos viselkedési mintázatokkal bíró alárendelt maszkulinitás között.³⁴ Ezen túlmenően a folyamatos viták arról, hogy a

32 Uo., 162–163.

33 YVONNE HIRDMAN, *Genus – om det stabila föränderliga former* (Stockholm: Liber, 2001), 26.

34 R. W. CONNELL and James W. MESSERSCHMIDT, „Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept”, *Gender and Society* 19, no. 6 (2005): 829–859, 832.

régi paradigmák miként jelennek meg, sőt a balladauniverzum új nézőpontokból való folyamatos elemzése is növelheti az érdeklődést a ballada műfaja iránt a jövő előadói, hallgatói és kutatói körében. Fiktív formában mesélnek például az emberrablásokról, becsülethez köthető és nemi erőszakról, de az önvédelemnek és a saját élet fölötti ellenőrzés megszerzésének is globális jelentősége van a XXI. században – és ahogy a bevezetésben említettem, néhány énekes tisztában van ezzel. Reményeim szerint egy ilyen vita hozzákapcsolódhat a tudományos paradigmák újragondolásáról szóló kiterjedtebb diskurzushoz.

Módszerem a genderkérdések keresztkategóriaként való megvilágításához: a nagyszámú balladaverziót³⁵ újraolvasni annak érdekében, hogy rendszerezetten tudjuk feltárni a balladauniverzumban fellelhető női és alárendelt élményeket. Tanulmányomban azon elbeszélő motívumokra vagy tartalmi elemekre összpontosítok, mint például a becsülethez kapcsolódó konfliktusok, kényszerházasságok, terhesség és gyermekszületés, valamint – amint a cikkben szereplő példák mutatják – a nők elleni szexuális és más, nemi alapú erőszak. E témák központi szerepet töltenek be a nemek közötti hatalmi kapcsolatokban, és mindegyik gyakori motívum a balladák cselekményében. Ezeket a motívumokat horizontálisan követem, a vertikális koncepción keresztül. Így a balladatartalmak motívumcsoportokként elemezhetők, ezzel egyidejűleg a keresztkategória-tartalmak, melyek gyakran az alárendeltséggel ötvözött elválást, valamint a különböző maszkulinitások előfordulását illusztrálják, háttérként szolgálhatnak a TSB-kategóriákhoz. A balladák emprikus újra- és keresztolvasása során a motívumcsoportok fogalma illeszkedő eszközként jelentkezett, melyet egyidejűleg egy másik balladakutató, Michelle Simonsen is használt.³⁶ Emellett ez jól kapcsolódik a fent említett *motívum-típus* modell megvitatásához.³⁷

Szeretném hangsúlyozni, hogy a motívumcsoportok elképzelésének működése a kialakult, alapvető tipológiától eltérő szinten működik, és nem a balladakategorizálás átfogó modelljének megvilágítására szolgál, hanem a mai, erős relevanciájú balladatartalmakéra. Nem az a célom, hogy a típusokat motívumcsoportokkal helyettesítsem, hanem az, hogy a TSB-kategóriákban és címsorokban elhomályosult, társadalmi nemekkel kapcsolatos kategóriákat keresz-

35 Annak a kihangsúlyozására, hogy itt nem balladatípusokat tárgyalok, az egyénileg gyűjtött tárgyakra a *verzió* kifejezést használom a *variáns* helyett.

36 Michelle SIMONSEN, „The Uses of Formulas in two French maritime Ballads: *L’Embarquement de la fille aux Chansons* and *Le Plongeur noyé*”, Kiadatlan tanulmány – *KfV International Ballad Conference* (Terschelling, 2010).

37 A kifejezés nem keverendő össze a Rooth-féle „motívumkomplexummal”, ami a mesetípusok motívumaival van kölcsönös függőségben; a „motívumcsoport” kifejezés olyan mintákat jelöl, amelyek átlépi a típushatárokat, és elkülönítettek a típusoktól.

Contents

Foreword	9
Introduction	13
A. Ballads of the supernatural	
Ballads of witchcraft and magic A 1-46	25
Magic use of runes A 1-11	25
Divination and omens A 12-13	28
Magic transformation A 14-31	28
Speaking birds A 32-36	33
Other kinds of magic A 37-46	34
Ballads of supernatural beings A 47-75	38
Water beings A 47-52	38
Mountain beings and elves A 53-66	40
Revenants A 67-72	43
Other supernatural beings A 73-75	45
B. Legendary ballads	
The Virgin Mary and the life of Christ B 1-6	49
Generally acknowledged saints B 7-16	50
Local saints B 17-18	53
Anonymous martyrs B 19-24	54
Miracles B 25-30	56
Visions — the soul in purgatory B 31-34	58
Religious ballads of revenants B 35-37	59
C. Historical ballads	
The historical ballads are arranged according to the date of events described C 1-41	63
D. Ballads of chivalry	
Courtship D 1-193	77

6

<i>Mutual love and erotic attraction</i> D 1-144	77
Courtship leads to marriage D 1-20	77
Obstacles to marriage overcome D 21-72	81
Obstacles prevent lovers from uniting D 73-87	96
Lower motifs D 88-96	100
Deserted lovers and rivalry D 97-108	102
Man marries mistress, voluntarily or not D 109-123	106
Attempted seduction leads to marriage D 124-128	110
Seduction does not lead to marriage D 129-135	111
Proposals and weddings D 136-139	113
Advice for courtship and good behaviour D 140-144	114
<i>Violent or unwanted courtship</i> D 145-193	115
Rejected proposals, unsuccessful attempts at seduction D 145-159	115
Abduction D 160-167	119
Rape and attempted rape D 168-187	121
Rape leads to marriage D 188-193	122
Developments and events within an erotic relationship D 194-258	129
Faithful love, loyalty towards the loved one D 194-203	129
Unfaithful love, adultery D 204-225	131
Jealousy D 226-232	137
Crimes of passion D 233-238	140
Miscellaneous erotic motifs D 259-268	148
Other ballads of chivalry D 269-379	151
Escape from death by accident or murder D 269-276	151
Death by illness, accident or suicide D 277-298	153
Combat D 299-307	159
Murder D 308-329	161
Revenge and punishment D 330-357	167
Execution and human sacrifice D 358-361	175
Sieges, bravery at war D 362-366	177
Miscellaneous motifs D 367-379	178
Novellistic ballads D 380-440	182
Ballads based upon international epic motifs D 380-393	182
Ballads with folktales motifs and other novellistic ballads D 394-440	186
E. Heroic ballads	
Ballads of champions E 1-112	205
Pursuit of champions and adventures of champions E 1-63	205
Competition in athletic or warlike exercises E 1-4	205
Champions in fight or war E 5-22	206
Fight against heathens E 23-30	212
Rescue of champion in distress E 31-34	215

7

Champion kills relative as prophesied E 35-37	217
Manslaughter leads to revenge E 38-58	218
Mislaughter E 59-63	225
<i>Erotic complications lead to conflict</i> E 64-112	227
Courtship to hostile maiden E 64-65	227
Suitor solves difficult tasks to get maiden E 66-74	228
Conflict or fight between suitor and maiden's family E 75-81	231
Rescue of captured suitor E 82-84	233
Bride rescued from unwanted marriage E 85-86	235
Combat between rivals E 87-91	235
Blood revenge E 92-99	237
Desertion leads to revenge E 100-102	241
Rival's false accusation believed E 103-105	242
Types including miscellaneous motifs E 106-112	243
Ballads of champions and supernatural beings E 113-167	248
Man and giant play dice E 113-114	248
Man and giant in fight E 115-127	249
Man is killed by giant and revenged by brother E 128-130	253
Man and giant in rivalry over woman E 131-139	254
Woman abducted by giant is saved E 140-148	258
Friendly relations between man and supernatural female E 149-154	262
Man and supernatural animal E 155-158	264
Woman escapes from giant E 159-162	265
Woman marries giant E 163	266
Miscellaneous ballads of champions and supernatural women E 164-167	267
F. Jocular ballads	
<i>Relationship between man and woman</i> F 1-42	271
Choice of partner, proposal, wedding F 1-11	271
Seduction and intercourse F 12-26	274
Man raped by woman F 27-29	278
Young versus old partner F 30-32	279
Fight for supremacy in marriage F 33-36	280
Unhappy marriage, husband dies F 37-38	281
Wife, lover and husband F 39-42	281
<i>Stupid behaviour</i> F 43-49	282
<i>Drinking and fighting</i> F 50-54	284
<i>Tremendous man or animal</i> F 55-61	285
<i>Animals as chief characters</i> F 62-69	287
<i>Miscellaneous jocular ballads</i> F 70-77	289
Indexes and references	
Index of ballad titles	295
Index of numbers in DgH	314
Index of numbers in CCF	318

tező tartalmakat elemezzem és hangsúlyozzam – és egy lehetséges módszert javasoljak a kategorizálás újragondolására.

A tanulmány következő részében részletesebben bemutatok néhány példát a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* hierachikus szerkezetére vonatkozóan: milyen elbeszélő motívumokat használtak a kategóriák és a balladatípusok felépítéséhez; milyen típusú kategóriákat tekintettek másodlagosnak, vagy esetleg nem is észleltek; milyen ezen kategóriák, típusok és címsorok szerkezete egy olyan perspektívából, amely elfedi a női tapasztalatot és működést? Tanulmányom utolsó része pedig egy példát hoz az elemzéseimre. A nemi erőszakhoz és annak következményeihez kapcsolódó elbeszélő motívumok keresztkategóriákon átívelő csoportjaira fókuszálok, amelyek azokban a balladacsoportokban jelennek meg, amelyek egymással motívumokat, epizódokat és helyzeteket osztanak meg, figyelmen kívül hagyva a balladatípusokat és kategóriacímeket.

Erre irányuló gondolataim a balladákkal és a népzénevel való sokéves kapcsolatomból eredeztethetők: az etnomuzikológia tudósaént és annak oktatójaként, valamint a skandináv és egyúttal a nemzetközi hálózat részét is képező Svenskt visarkiv (The Centre for Swedish Folk Music and Jazz Research) kutatólevéltárosaént, továbbá a tradicionális zene énekeseként és hallgatójaként.

The Types of the Scandinavian Medieval Ballad – kategóriák és problémák

A balladakiadások mátrixa a skandináv országokban Grundtvig nevéhez fűződik, aki *Danmarks gamle Folkeviser* (1853–1976) cím alatt rendezte a dán balladákat, az általa kialakított balladatípus-rendszerrel, kialakítva a balladák főcsoportjait (azok átfogó kategóriával), sokrétű megjegyzéseivel látva el a közétett dalokat. Az angol nyelvterületen Frances James Child (*The English and Scottish Popular Ballads*, 1883–1898) játszott hasonló szerepet, melyet részben Grundtvig ihletett. A szerkesztők (valamint a korábbi balladakiadók, például Percy és Jamieson az angol és skót balladáknál, továbbá Geijer és Afzelius a svéd korpusz esetében) jól ismerték az angol és skandináv nyelvterületen gyűjtött típusok közötti párhuzamokat vagy hasonlóságokat.³⁸ Ennek megfelelően több, a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*ben közölt balladatípus fő csoportjai a korábbi kutatók munkáinak eredményeit követték, bár Jonsson kiterjesztette és részben újradefiniálta Grundtvig csoportjait. A TSB-ben ezek tehát: A. *Természetfeletti balladák*, B. *Legendaballadák*, C. *Történeti balladák*,

38 A Child-publikáció számos párhuzamot említ más nyelveken is. Vö. Frances James CHILD, ed., *The English and Scottish popular ballads* (1882–1898), New edition (Northfield, Minnesota: Loomis House Press, 2001).

D. *Lovagok balladái*, E. *Hősi balladák*, valamint F. *Tréfás balladák*. A *Bevezetésnek* megfelelően (16) e kategóriákat az irodalmi stílus, a földrajzi eredet (nyugat- vagy kelet-skandináv), a tartalom, valamint a korábbi tudósok által alkalmazott konvenció alapján hozták létre.

A katalóguskötet a különböző szintű kategóriái és típusai által kapcsolatot teremt a dán, svéd és norvég balladakiadásokkal (bár a Feöer-szigetekről és Izlandról származó balladákat is tartalmaz). A *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* előfutára volt az ötkötetes *Sveriges Medeltida Ballader*nek (1983–2001),³⁹ majd később a *Norske Mellomalderballadar* című norvég digitális balladakiadásnak, melyet a 2010-es években publikáltak a Bokselskap.no honlapon, hasonlóan a négykötetes *Norske Middelalderballader – Melodier*hez (2011–2016).⁴⁰ A *TSB* katalógusa egyben egy finn–svéd eredetű projekt alapelve is, amely számos, Finnországban gyűjtött, svéd nyelvű kiadatlan balladavariáns hozzáférhetőségét biztosítja.⁴¹

A *TSB* bevezetésében magát a katalógust Bengt R. Jonsson az összes skandináv balladakiadáshoz való „praktikus útmutatóként” mutatja be. Rámutat arra, hogy a szerzők tisztában vannak a szerkezeti problémákkal, így azzal is, hogy például a csoportok közötti típusbeosztásnak egyéb módjai is lehetségesek. Elismeri, hogy a *típus* mint koncepció „nagyon komoly problémákat vet fel” (15), s hogy ugyanazt a történetet több különböző balladákban is fel lehet dolgozni, de az „azonos témával foglalkozó típusok közötti választóvonal gyakran inkább homályos” (uo.). Ezt a rejtélyt a szerzők a katalóguskötet gyakorlati szándéka hangsúlyozásával és a katalógus „tudatosan konzervatívnak” minősítésével kívánták megoldani, kapcsolódva a korábbi tudományos kutatók munkásságához és szerkesztői eljárásaihoz.

Jonsson kommentálja is a 838-as balladatípusnál, hogy „...az összes variáns szövegeinek olvasatából alakult ki. Ezek megadják az összes típusú narratív tartalom alapelvét. Arra törekedtünk, hogy az összes fontos vonást, valamint motívumot belefoglaljuk anélkül, hogy az összefoglalókat túltengő részletekkel terhelnénk [...]” (18).

Itt is jelen van Thompson visszatérő, körkörös érvelése a típusokra és a variánsokra vonatkozóan – a típusok karakterisztikáját a variánsok határozzák

39 <https://www.bokselskap.no/boker?sjanger=ballader> és Astrid Nora RESSEM, ed., *Norske Middelalderballader Melodier*, vol. 1–4 (Oslo: Spartacus forlag, 2011–2016). Mindkét kiadás gazdag válogatás a norvég balladakorpuszból, korábban csak számos külön kiadásban jelent meg.

40 <https://musikverket.se/svensktvisarkiv/artikel/sveriges-medeltida-ballader/>

41 *Medeltida ballader i Finlands svenskbygder (Középkori balladák a svéd nyelvű területeken)*, Svenska Litteratursällskapet i Finland, 2018–2021.

meg, amelyeket azonban a hozzárendelt típusok alapján definiálnak. Az elvi narratíva további kommentárokkal egészül ki:

[...] kiemelendő, hogy az összefoglalások szükségszerűen a balladák fő motívumain alapulnak, s a típusok csoportosításának ez a módja, valamint a számos keresztivatkkozás bizonyos mértékig csak elnagyolt kulcsként szolgál a történetet hordozó motívumhoz (13).

Bár sok, történetet hordozó narratív motívum – miképpen Jonsson mondja – belefoglaltatott az összefoglalókba, más szembetűnő motívumok azonban teljesen kimaradtak a címsorokból, vagy legalábbis ritkán jelentek meg bennük, különösen azok, melyek strukturális nemi és hatalmi kérdésekkel, vagy kizárólagosan női tapasztalatokkal kapcsolatosak. A férfiszemlélet dominanciájára utal például, hogy az olyan, sok balladaváltozatban túltengő narratív motívumok, mint a kényszerházasság vagy a terhesség és a szülés, megemlíthetők az összefoglalókban, de soha nem fordulnak elő a címsorok típusai közt. Bizonyos, hogy az *Elrablás* (TSB D 160–167) alkategóriája az *Erőszakos és nem kívánt udvarlás* alcsoportjában, a lovagi balladák közt,⁴² az *Udvarlás* kategóriájában jelenik meg, de csak nyolc balladatípust tartalmaz. Az elrablás, a menyasszonylopás és az erőltetett kényszerházasság különböző formái sokkal több balladában fordulnak elő, de ez nem tükröződik a katalógus hierarchiájában. A születés-kori halálesetről legrészletesebben elmondott történet, a *Dronning Dagmars død*⁴³ (TSB C 6) a történeti balladák között szerepel, és magában a balladában kell elmerülnünk, hogy feltárjuk az okát a halálnak, hiszen a címsorban nincsen szó gyermekszületésről. Mivel a kategorizálás alapjául szolgáló paradigma hiányzik vagy nincsen megemlítve a katalógusban, így nincsen meghatározás vagy nyílt közlés arról, milyen motívumok minősülnek „fő”, „fontos” és „lényeges” motívumoknak, vagy, hogy ki döntötte el azt és milyen alapon, hogy mi a lényeges. Az összefoglalók (melyeket a továbbiakban még ki fogok fejteni) adnak alapot az egyes balladatípusok rövid címsorához is. Az összefoglalók, a típuscímek és a kategóriacímek különböző szintjei együttesen alkotják meg a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* szerkezetét.

Az *Udvarlás* nagy kategóriáját tovább fogom tárgyalni, ideértve a TSB D 1–193 balladatípusokat is, példaként arra, hogy az alárendelt nőiesség és a domináns vagy hegemón férfiaság, beleértve az erőszakot is, jelen vannak a balladák cselekményében, de szinte láthatatlanok a katalógus szerkezetében. Úgy tűnik, ennek a kategóriának a megalkotása és használata meglehetősen jól rep-

42 Lásd az 1. ábrát.

43 Angol nyelven: *The death of Queen Dagmar* (Dagmar királyné halála – Ford. megj.)

rezentálja a *TSB* mögöttes világnézetét vagy kimondatlan paradigmáját. Az első alcsoport, a *Kölcsönös szerelem és erotikus vonzalom* (D1–144) több alkategóriát⁴⁴ tartalmaz, amelyek egyértelműen és világosan megmutatják a reflektálásra képtelen férfiszemlélet dominanciáját. Az egyik ilyen kategória a *Férfi szeretőt vesz feleségül, önként vagy sem* (*TSB* D 109–123). Ez magában foglal olyan cselekményeket is, amelyek nemi erőszakról vagy olyan csábításról szólnak, melynek eredményeképpen a nő várandós lesz, azután elhagyják és kigúnyolják őt – mindkét esetben aligha kérdéses a kölcsönös szerelem. Az eseményeket a férfi főszereplő szemszögéből ábrázolják, az ő döntése, hogy megnősül-e vagy sem; az nem a megerőszakolt, avagy várandós nő választása. Neki nincs mozgástere, ha el akarja kerülni a kitaszítotttságot, de az ő perspektívája nem látható a katalógus címsoraiban.

A kölcsönös szerelemre fókuszáló balladák közt egy másik kategória is összegyeztethetetlennek mutatkozik, nevezetesen a testvérfertőzés motívumaira épülő balladák (*TSB* D 88–96). Úgy tűnik, a testvérfertőzési cselekmények közt csak egyetlenegy ábrázol kölcsönös vonzódást (*TSB* D 88); más balladák cselekményeiben egy nővér próbálja elcsábítani az ettől vonakodó fiútestvérét (*TSB* D 91, 92), vagy egy fivér megerőszakolja, majd megöli lánytestvérét és annak gyermekeit (*TSB* D 95, 96). A *TSB* D 90 néhány svéd verziójában ahelyett, hogy a fiútestvér próbára tenné lánytestvére erényét (azzal a szándékkal, hogy megölje őt, ha a megengedés jeleit mutatná), a cselekmény a női családtagok feletti kontrollt hangsúlyozza (a becsülethez kapcsolódva), s nem a vérfertőzés a fő téma. Mindezekben az esetekben a kölcsönös szerelem vagy vonzalom hiányzik a balladai összefoglalókból. Úgy tűnik, a kategorizáló szemlélet azon a meggyőződésen nyugszik, hogy egyrészt a testvérfertőzést a körülményektől függetlenül lényeges motívumnak kell tekinteni, másrészt a „kölcsönös szerelem és vonzalom” témaköréhez kell kapcsolódnia, bármilyen balladai történet szerepeljen annak cselekményében.

Ugyancsak problematikus a szexuális erőszakról, például a kényszerből elkövetett emberrablásról és erőszakról szóló számtalan ballada jelenléte az *Udvarlás* kategóriájában. Az udvarlás fogalmát a diskurzus általában kétféleképpen értelmezi. Vagy a szerelembe esésre, vagy az udvarlásra mint az egyének közötti kezdeményezésre utal, vagy a történelmileg bevett formális eljárásra, amikor egy férfi (esetleg családjának képviselője) feleséget keres, esetleg a szülők teszik

44 A következő szövegben a kategóriák első szintjére a *kategória* fogalmát használom egy csoporton belül (pl. *Udvarlás*); az *alcsoportot* a második szinthez (pl. *Erőszakos és nem kívánt udvarlás*), az *alkategóriát* pedig a harmadik szinthez (pl. *Nemi erőszak és nemi erőszak kísérlete*). Lásd az 1. ábrát vagy a *TSB* digitális kiadását: http://carkiv.musikverk.se/www/publikationer/Jonsson_Bengt_R-The_Types_of_the_Scandinavian_Medieval_Ballad.pdf. (Ford. megj.)

ugyanezt lányuk számára, tárgyalásokat folytatva a két család közt. Az utóbbi esetben a fő kérdések az alkalmasság és a tulajdon – ritkábban szerelem vagy rajongás voltak.⁴⁵ (Sawyer 1992; Lennartsson 2009). A házasság ritka esetben volt önkéntes (és a világ sok részén még ma sem az), hanem a menyasszony árának vagy hozományának a kérdése. A történelem során, de napjaink valóságában is – hasonlóan a balladákhoz – különböző erőszakos cselekmények is házassághoz vezethetnek, például az emberrablás és menyasszonylopás, beleértve a nemi erőszakot is. Az ilyen házassági szokások azonban általában nem kapcsolódnak az udvarlás történelmi fogalmához. Ennek ellenére a *TSB*-ben számos, nemi és más típusú erőszakra szóló ballada szerepel az *Udvarlás* fő kategóriájában, és emellett egy kiterjedt alcsoport, az *Erőszakos és nem akart udvarlás* (*TSB D 145–193*) így azt sugallja, hogy az erőszak megkérdőjelezhetetlen része az udvarlásnak, nemcsak az emberrablásnak és a menyasszonylopásnak.

Több ballada cselekményében a megerőszakolt nőnek férjhez kell mennie az erőszaktevőjéhez, miután már nem házasodhat össze olyan férfival, aki szüzet vár – ekképpen például az *Erőszak házassághoz vezet* (*TSB D 188–193*) elnevezésű alkategória balladatípusaiban. Ám azért, mert a szexuális erőszak néha házassághoz vezet, az az udvarlás kategóriájába tartozna a *TSB*-ben? Erre nyilvánvalóan *nem* a válasz; az *Erőszak és nemi erőszak kísérlete* (*TSB D 168–187*) alkategóriában szereplő balladák többségében az erőszak nem kapcsolódik semmilyen udvarlási szituációhoz vagy tervezett házassághoz. Az erőszakot egy olyan férfi követi el, aki meg van győződve a jogáról egy nő testéhez, ha egy olyan helyen találkozik vele, ahol védtelen, s ennek megfelelően megvádolható azzal, hogy veszélybe keveri magát – például egy zöld erdőben. Mindazonáltal néhány ilyen balladában a nő azzal védi meg magát, hogy megöli az őt megtámadó férfit vagy a nő rokonai büntetik halállal az erőszaktevőt.⁴⁶ Mindkét alka-

45 Birgit SAWYER, *Kvinnor och familj i det forn- och medeltida Skandinavien* (Skara: Viktoria, 1992); Malin LENNARTSSON, „Hävdande och hustrubröst: Sexualitet, kropp och identitet i det tidigmoderna Sverige (Carnal knowledge: Sexuality, body and identity in early Modern Sweden)”, *Historisk tidskrift* 3 (2009): 361–380.

46 Azokban a társadalmakban, ahol a balladákat előadták és dokumentálták, a nemi erőszakot a korai újkortól súlyos súlyos bűncselekményként tartották számon és erősen büntették. Azonban a bírósági iratok szerint a bűncselekményt a nő családjában élő férfitag ellen követték el, hiszen az atya vagy a férj volt a nő testének és tisztaságának a tulajdonosa – lásd Marja TAUSSE SJÖBERG, *Rätten och kvinnorna: Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen* (Stockholm: Atlantis, 1996); Inger LÖVKRONA, „Kön och våld: Historiska och kulturella perspektiv”, in *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, 33–45 (Lund: Nordic Academic Press S., 2001); Eva BERGENLÖV, „Våldtäkt – brott mot Gud, ordningen eller individen?”, in *Offer för brott: Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*, red. Eva BERGENLÖV, Marie LINDSTEDT CRONBERG & Eva ÖSTERBERG, 179–236 (Lund: Nordic Academic Press, 2002).

tegóriában számos történet tartalmazza a nemi erőszak motívumát mint a női büszkeségért való büntetést; avagy a nemi erőszakot mint az udvarló (a nő vagy családja általi) visszautasításának bosszúját. Az erőszaktevő később visszatérhet és feleségül veheti a nőt, ha az túléli; de ezek a cselekmények, valamint sok másik mindkét alkategóriában távol állnak az udvarlás fogalmától.

A nemi erőszak motívumai nagy számban fordulnak elő balladákban; ezek a balladák azokba a kategóriákba sorolhatók, ahol e motívumokat nem tüntették fel a címsorokban, alcímekben vagy összefoglalókban. Ennek megfelelően bármely gender típusú erőszakot ritkán tartanak fő kategóriaépítő motívumnak, bármennyire gyakoriak a balladai cselekményekben, a különböző csoportokban és kategóriákban. A motívumkezelés következtelenségei és az azokkal szembeni elfogultság, úgy tűnik, egy el nem ismert férfiszemlélettől függenek. Ám attól is, hogy a szerzők milyen kategóriákat akartak létrehozni, illetve a korábbi gyakorlattól. A jól ismert svéd ballada, a *Liten Karin* (TSB B 14) egy másik érdekes példa arra, hogy a főmotívum kizárhatja a másikat a kategorizálásnál. Az *Általánosan elismert szentek* alcsoportjának legendás balladái közé tartozik, mert a női főszereplőt a tudósok Szent Katalin alakjával azonosították. Azonban a *Sveriges Medeltida Ballader*ben kinyomtatott huszonöt variánsban (melynek minden darabját énekesektől gyűjtötték) egyetlen említés sincsen arról, hogy Karin más lenne, mint egy fiatal szolgálólány a helyi udvarban – vagyis az énekesek számára nem úgy tűnik, mintha egy szentről lenne szó, csak egy jámbor fiatal lányról. Karint felkeresi a király vagy a király fia, aki őt a szeretőjének akarja, s amikor pedig ő elutasítja ezt, halálra kínozzák. A cselekmény eddig hasonló formában fordul elő más balladákban is (például a fent említett *Gode og Hillelille*, TSB D 185, valamint az *Adelbrand och lilla Lena*, D 255), ahol a visszautasított kérők kínzással vagy nemi erőszakkal állnak bosszút; a lovagiaságot tárgyaló balladák közé helyezve azt. A legtöbb változat utolsó strófájában azonban Karint a mennybe, a királyt pedig a pokolba viszik. Ebben az esetben a csodálatos motívum beemelése a cselekménybe és Karin szentekkel való feltételezett azonosítása azok a tényezők, melyek eldöntötték a kategorizálás alapját a TSB-ben, így a nemi indíttatású erőszak motívuma elhomályosult.

Az általam itt tárgyalt példák azt mutatják, a nők (néhány kivételtől eltekintve) alárendeltek a balladauniverzumban, az ő élményeiket leginkább nem tartják „lényegesnek”; a nemi alapú erőszak teljesen általánosan elterjedt motívumát csak akkor kezelik kategóriaépítő motívumként, ha a TSB megalkotói nem találnak másik, sokkal fontosabbnak tartott motívumot, vagy olyat, amely a korábbi gyakorlatot képviseli. A lényegi motívumok kiválasztásának e módszere olyan szemléletre utal, amely egyszerre tűnik elfogultnak és vaknak a nemeket illetően a hatalmi viszonyok tekintetében. Ami itt lelepleződni látszik, nem egyéb, mint egy el nem ismert paradigma nyoma. Ebben a már

létező kategóriák és a korábbi gyakorlat túlsúlya dominál, kevés figyelemmel az inkongruenciákra.

Összegzés mint a variabilitás kulcsa

Pozitív és hasznos tulajdonsága azonban a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*nek, hogy az összefoglalók bizonyos mértékig jelzik az illető ballada cselekménye különböző verzióit és alternatív kimeneteleit; főként a skandináv nyelvek közötti különböző variánsok esetében. A *TSB* az alábbi *Bevezető*vel kezdődik:

A célunk az volt, hogy lefedjük a lényegi eltéréseket (alternatívák, kizárások és kiegészítések) a „normálistól” vagy a szokásostól eltérő eseményláncolattól. Más katalógusok szerkesztőitől eltérően mi általában igyekeztünk beépíteni e variációkat – megfelelően kiemelve – a fő összefoglalókba; ezt a bemutatást a variánsok és típusok nagy száma tette szükségessé.

Az egyik példa a ballada összefoglalására, amelyre a következő részben visszatérek, a *Brud i vânda*⁴⁷ (*TSB* D 182). Az *I*, *D* és *S* betűk az összefoglalóban az izlandi, dán, és svéd nyelven írott variánsokat jelentik; a néha beszúrt *c* betű (*cD*, *cS*, lásd alább) „bizonyos variánsokat jelent és tetszőleges mennyiségű szövegre utalhat egyetlenől egészen a többségig” (uo.):

Egy menyasszony és egy vőlegény az esküvőjükre tartanak. A menyasszonynak meg kell állnia, és életet ad ikreinek (*I*: három gyermek). Megerőszakolták (*I*: egy másik férfi követte el, *D*, *S*: egy számára ismeretlen férfi követte el, *cD*, *cS*: egy férfi, akiről kiderül, hogy a vőlegénye lesz). A menyasszony felkészül arra, hogy a gyermekeket az erdőbe temesse, de a vőlegény felajánlja, hogy elviszi őket egy nevelőanyához. *D*, *S*: Amikor megérkeznek az esküvőre az otthonukba, a vőlegény anyja gyanakodni kezd a menyasszony gyengélkedése miatt, de a vőlegény kimentti őt. A kérdésre, miért nem alszik a menyasszonyával, azt feleli, az ő hazájában az a szokás, hogy a menyasszony egyedül alszik az első hat hétben. (*TSB* D 182, 125.)

A kötet ezen a módon utal arra, hogy bizonyos balladatípusok a narratíva meg lehetőségen eltérő verzióit tartalmazhatják. Láthatjuk például, hogy számos dán és svéd változatban a vőlegényről derül ki, hogy erőszaktevő (néhány esetben csá-

47 Angol nyelven: *Bride in labour* (A vajúdó menyasszony – Ford. megj.)

bító), ez a tény komplikálja a cselekmény ezen változatait (és amint bemutatom, ez azt jelenti, hogy a balladát egy olyan csoportba sorolták, amelyet, úgy tűnik, az énekesek egyetlen narratívaként értelmeznek vagy fognak fel). A szerzők az alternatívákat a „normálistól vagy a szokásos eseményláncolattól” eltérőnek tekintették. Azt, hogy ki döntötte el, melyik cselekményváltozat a normális vagy a szokásos, nem tárgyalják – valószínűleg az eseményláncolat legáltalánosabb verzióit választották ki a számukra elérhető szövegváltozatok közül. Azonban a változatok összessége egyféle olvasat helyett többféleképpen olvasható és értelmezhető az olvasó nézőpontjának, mögöttes értékrendjének megfelelően; ahogyan a népmeséket és a klasszikus drámákat is sokféleképpen lehet – és szokták – értelmezni. Számos balladatípus Dániában és Svédországban csak a XVI. és XVII. században dokumentált, sok más ballada korai variánsai hamar kikerülnek az élő repertoárból – a későbbi variánsok, ha vannak is, gyakran a tartalom más aspektusait hangsúlyozzák.⁴⁸ Ezen túlmenően, a „szokásos” egyáltalán nem köthető az énekesek későbbi évszázadokban jellemző gyakorlatához, ez történelmi ítéletté válik. Az sem világos, hogy figyelembe vették-e a nagyszámú XX. századi hangfelvételt, és hogy e balladatartalmak késői értelmezései áthelezhetők-e a hangsúlyt, s ha igen, hogyan tették azt.

A *TSB* üzenetei kissé vegyesek. Jonsson és társai azt is elmondják, hogy „bizonyos” megjelölt alternatívák nagyon fontosak lehetnek, ezek a szövegek nagy részére vonatkozhatnak valamelyik nyelven. Ha egy nyelvben egy, a többitől eltérő, koherens cselekményváltozat dominál, nagyon érdekes példa a balladák sokszólamú karakterére; sajnálatos, hogy az ilyen nagyszabású alternatív cselekmények nem észlelhetők egyértelműen. Mégis, a jelzett variabilitás megnyitja az utat a különböző énekesek eltérő értelmezéseinek további tanulmányozására. Emlékeznünk kell arra is, hogy a „normális” eseményláncolatot olyan tudósok alkotják meg, akiknek hozzáférésük volt a nagyterjedelmű írásos anyagokhoz, beleértve a ma már megszűnt változatokat is. Az eseményláncolat nem feltétlenül létezett az élő énekes közegben, ahol egy balladának néhány variánsát ismerte egy énekes, egy család vagy a szomszédok. Szeretném ismételtlen leszögezni, hogy a balladák mint összegyűjtött tételek és a balladák mint a hétköznapi kultúra előadott elemei nem azonosak.

Figyelembe véve az óriási munkát, amelyet a *TSB*-be befektettek, illetve a *Sveriges Medeltida Ballader* öt kötete elkészítésének ennél még nagyobb erőfeszítést igénylő munkáját, érthető, hogy a régebbi paradigmát vették át a korábbi kutatóktól, lemondva a túlzott elemző munkáról. E munka eredménye rendkívül hasznos, valódi kincsesbánya. Mégis, több mint negyven évvel a *The Types*

48 Például a korai dán nemesi daloskönyvek számos balladája foglalkozik megerőszkolt nőkkel, akik visszautasították a férfit; ezek (a hivatkozások) a későbbi forrásokban eltűntek.

of the Scandinavian Medieval Ballad megjelenése után át kell tekintenünk és újra kell gondolnunk a kategóriák felépítését, miképpen a mögöttük, reflektálatlanul maradt koncepciókat és azokat a nézeteket is, amelyekre épültek.

Gender alapú erőszak a keresztkategórikus motívumcsoportokban

Ebben a részben az elbeszélő motívumoknak arra a csoportjára fókuszálok, amelyek a lovagi balladák csoportjában fordulnak elő, és amelyek részben osztoznak tartalmukban, azonban különböző típusokként vannak meghatározva, és eltérő kategóriákba sorolták őket a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* kötetében. A különböző balladatípusok címét arra használom, hogy a különböző példákat azonosítsam, de nem tárgyalok külön egyetlen balladát teljes egészében. Ezen túlmenően (miképpen korábban a szövegben állítottak szerint) a *verzió (változat)* kifejezést használom az egyes dokumentációkra, nem a *variáns*t, mivel ez a kifejezés szorosan kapcsolódik a fogalom típusához. A példákat annak személtetésére válogattuk ki, hogy megmutassuk, a ballada tartalmából hogyan bontakoznak ki a nemi-hatalmi szerkezetek, amennyiben a motívumokra összpontosítunk. A következő, néhány balladából származó kis strófaválogatás ezeket a motívumokat emeli ki, koncentrált formában:

Min fader han var en så underlig Man
han byggde min bur så nära intill strann.
Han byggde min bur så nära utmed strann
Der Herrar och Grefvar reste fram.
Elva voro de som min bur bröt
men inte mer än en som min ära njöt.⁴⁹

Brud i vända (TSB D 182, SMB 106 C)-ből, Wallman⁵⁰ és Grevilli⁵¹ feljegyzése Greta Naterberg⁵² nyomán, Slaka, Östergötland, Svédország, 1810-es évek⁵³

49 Az apám egy különös ember volt, a lakomat a vízpart szélére építette, ahol az urak utaznak. Tizenegy férfi betört oda, de csak egynek volt akarata velem szemben.

50 A svéd Wallman fivérek, azaz az östergötlandi Johan Haqvin Wallman (1792–1853) későbbi lelkész és kultúrtörténész, valamint bátyja, Daniel Samuel Haqvin Wallman (1791–1818) népdalgyűjtőként jelentős kéziratos hagyatéket hagytak az utókorra. (*Ford. megj.*)

51 Carl Peter Grevilli (1782–1846) svéd népdalgyűjtő. (*Ford. megj.*)

52 Greta Naterberg (1772–1818) svéd balladaénekes. Lásd: [https://skbl.se/en/article/Greta Naterberg](https://skbl.se/en/article/Greta_Naterberg) (*Ford. megj.*)

53 A teljes ballada: http://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/Sveriges_medeltida_ballader_band_3.pdf

Lill K[jersti] hó dansa so lengje
 hó trota út adde kungens drengjer.
 L[ill] K[jersti] hó dansa ti hó va mó
 ti bæ hennes skóne stó fudde av bló.
 So breidde hó ut si kâpa blå
 en liten sôn fødde hó derpå.
 Gullsméen talar til datteren sin
 hvem er fader til barnen din.
 Sant hjelpe meg Gud av all min nø
 jeg vet ingen fader anten livande hell dø.
 Dei va væl 15 mi dynnæ uppbroút
 men en riddar va de som mi ære nouít.⁵⁴

Liti Kjerstis dans (TSB D 416-ból, Sophus Bugge⁵⁵ feljegyzése Gunhild Kjetilsdotter Sundsli⁵⁶ nyomán, Moland, Fyresdal, Telemark, Norvégia, 1864)⁵⁷

A katalógusban az egyik kapcsolódó ballada, a *Brud i vânda* (*Vajúzó menyasszony*, TSB D 182) az *Udvarlás* kategóriába került, az *Erőszak vagy nem kívánt udvarlás* alcsoportjába, a *Nemi erőszak és nemi erőszak kísérlete* alkategóriájába. A típus címsoraként ez olvasható: *Férfi, aki megsértett menyasszonyával törődik* (bár a menyasszony ugyanúgy főszereplőnek mutatkozik, mint a vőlegény). A másik három balladát kivétel nélkül a *Balladák népmesei motívummal és egyéb novellisztikus balladák* kategóriájában helyezték el – ez egy formai kategória, amely a tartalmat teljességgel kizárja. Az egyik a *Dankungen och guldsmedens dotter* (*A dán király és az ötvös lánya*, TSB D 415), a másik a *Riddar Olle* (*Sir Olof*, TSB D 421), a harmadik pedig, mely cselekményének a fő elemei a többivel közösek, a *Liden Kirstins dans* (*A fiatal Kirstin tánca*, TSB D 416).⁵⁸ Az utóbbi három közös címe: *A nőnek fel kell fednie, hogy megerősztolták, és kiderül, vőlegénye az erőszaktevő*. Ez a cím a nagy részét leírja a *Brud i vânda* cselekményének, és a korábban említett *Nemi erőszak és nemi erőszak kísérlete*, valamint *A nemi erőszak házassághoz vezet* kategóriák is mind a négy

54 A fiatal Kjersti olyan sokáig táncolt, hogy a király összes emberét kimerítette. Leterítette a köpenyét a földre, és életet adott egy fiúnak. Az ötvös megkérdezi lányát, ki a gyermek apja. – Segíts meg, Isten, szükségemben, nem ismerem őt, élő vagy halott, tizenötön voltak, akik betörték a lakomba, de csak egyetlen egy volt, akinek akarata volt velem szemben.

55 Sophus Bugge (1833–1907) norvég filológus, nyelvész, népdalgyűjtő. (*Ford. megj.*)

56 Gunhild Kjetilsdotter Sundsli (1781–1869) norvég balladaénekes. (*Ford. megj.*)

57 A teljes ballada: https://www.bokselskap.no/boker/riddarballadar2/tsb_d_416_litikjerstisdans

58 Sverker Ek (1958) kommentálja a hasonlóságokat e három ballada közt, de lényegében más, irodalmi szempontból, amely nem ad figyelmet az énekeseknek.

balladának sok variánsát tartalmazzák. Mindegyik darabot a XIX. század elő hagyománya alapján adták elő és gazdagon dokumentáltak.

Mindezen változatok együttvéve egy kétértelmű és sokrétű történetet mesélnek el, melynek a közös magja egy meglehetősen összetett narratív motívumból áll:

- 1) A nőt megerőszakolta (sok verzióban elcsábította) egy férfi, aki betört az otthonába, és a nő állapotos lett.
- 2) Nemrégiben ment férjhez vagy éppen házasságra készül, amikor megszülte gyermekét vagy két gyermekét (az ikreket általában házasságon kívüli fogantatásnak hitték).
- 3) Ez általában az apa kilétével kapcsolatos párbeszédhez vezetett.
- 4) A legtöbb esetben ez a dialógus bizonyos ajándékokról szól, amelyeket a menyasszony kapott szüzessége elvesztésének kompenzálásaképpen.
- 5) És miképpen a cím bizalmas, a legtöbb esetben kiderül, hogy a vőlegény erőszakolta meg őt. Mindhárom a novellisztikus-regényes balladák közé sorolták.
- 6) A hősnőt az udvarban szüzessége bizonyításaképpen tánra kényszerítik – ha éppen most szült vagy terhessége utolsó hónapjaiban van, nem lesz képes az órákon át tartó tánra (feltételezzük, hogy amiként több ballada női főszereplője, szoros fűzőt visel a ruháján, hogy megpróbálja elrejtetni várandósságát) – és a fizikai megterhelés beindítja a szülés folyamatát.

A *Riddar Olle* és a *Dankungen och guldsmedens dotter* számtalan variánsában a menyasszony várandósságát vagy már nem ártatlan állapotát egy zenész vagy egy mágikus ágytakaró fedi fel; a *Riddar Olle* is tartalmaz egy Iseult/Brangainemotívumot⁵⁹ – a menyasszony megkéri egy szolgálóleányát, aki még szűz, hogy aludjon a vőlegényével az első éjszakán. Ezek az elemek „almotívumoknak” vagy variációknak tekinthetők, amelyek kiemelik a fő narratívát. A táncpróba motívuma számos másik, különböző kategóriába sorolt balladában előfordul, ahogy a kárpótlás céljából adott ajándékoké is. Összességében: az elbeszélő motívumok rámutatnak a szűzzel való házasságkötés fontosságára és a becsülethez köthető kontrollra a nők felett, amelyben bővelkedik a balladauniverzum. A vezérmotívum ismétlődik és tovább variálódik a *Brud i vanda* esetében, ahogyan a pár megérkezik a vőlegény házába, ahol az anyja gyanakodik a menyasszony

59 A motívum a középkori *Trisztán és Izolda*-történet irodalmi feldolgozásaiból ismert, ahol Iseult (Izolda) szolgálóleányát, Brangaine-t arra kéri, töltsse (Iseult-nak álcázva) az első éjszakát Mark királlyal, akihez Iseult-nek kell hozzámennie, miután ő és Tristan már szerelmeseik.

sápadtságára, próbára akarja tenni, s még meg is mérgezi őt – a vőlegénynek azonban sikerül kivédenie ravasz magyarázatokkal.

Ez a szerkezet változatos, de lényegében állandó elemekből áll, amelyeket az énekesek különböző módon kombináltak, és amely átlépte a határt a tudósok által alkotott balladatípusok között, s egyfajta rövidebb elbeszélő motívumok halmazának tekinthető (néhányuk közülük egymásra utalnak, avagy kölcsönösen függenek a másiktól). Egy ilyen csoport a történetek szövedékére utalhat, amelyek más hangsúlyt kapnak, mint amelyet a *TSB* címsorok sugallnak, s ez lehetővé teszi, hogy a gender és hatalom narratíváját tekintsük a fő történetnek. Amit a négy ballada sok énekestől gyűjtött változatai egy laza narratívában mondanak el nemi erőszakról, várandósságról, leleplezésről, gyermekszületésről és házasságról, azt később a gyűjtők és tudósok a *TSB*-ben előforduló balladatípusokba szervezték s más elemek szerint rendezték, mint az az énekesek számára látszólag a legfontosabb volt. Az énekesek variánsaiban számos motívumrészlet, strófa és személynév keresztezi a négy ballada határait – például a *Riddar Olle*-név refrénként szerepel a többi ballada számos variánsában. Az összes variánsban számos versszak az otthonba való betörésre fókuszál, ahol a fiatalasszonyt nyilvánvalóan nem őrizte eléggé a családja. Néhány variánsban a nőt nyíltan megerősokolja egy idegen (vagy a betörő számos férfi közül egy), akit néhány esetben a nő igen jóképűnek ír le, a textus pedig bizalmas csábításra utal; megint máshol pedig újra bizonytalan, pontosan mi is történt.

A menyasszony és a vőlegény párbeszédét az ajándékokról egy kibővített formának tekinthetjük, ami a mind a négy balladában előfordul. A „Mit kaptál a szüzességédért/becsületédért?” kérdést a vőlegény számos esetben felteszi, és a menyasszony válaszol: hárfát, hogy játszhasson, selyemszoknyát, aranygyűrűt stb. A lista végül azzal zárul: „ő adott nekem egy ezüst kést, és én azt kívántam, bárcsak beleszúrtam volna a testébe”. A vőlegény felismeri az ajándékokat, amelyeket egyszer a nőnek adott, s akit aztán ő elhagyott. Az utalás a késre az a jelzés, amely vallomásra bírja: „én vagyok a gyermeked apja”. A balladákban ez boldog véghez vezet, a menyasszony megszegyenülése nélkül. Az, hogy valószínűleg feleségül kell mennie megerősokolójához, nem problematizált a balladauniverzumban.

Az apaság felfedése ezekben a különböző változatokban vagy azt jelenti, hogy egy bűnbánó erőszaktevő/csábító azt gondolja, ellenőriznie kell, mi történt a nővel, és visszatér; vagy, hogy véletlenül azt a nőt veszi feleségül, akit azelőtt kilenc hónappal ő ejtett teherbe, anélkül, hogy rájönne, ki is ő. Esetleg kiderül róla, hogy egy különösen gondoskodó férj, aki gondját viseli a menyasszonyának és a gyermekének, bárki legyen is annak az apja. Napjainkban sok balladanarratívát logikátlanak látunk, mindazonáltal a férjihatalomhoz kapcsolódó elbeszélő motívumok ezen csoportja – amelyet nagyszámú énekes formál meg – érdekes

módon tárgyalja a maszkulinitást, különböző lehetséges szerepeket ábrázolva, az erőszaktól (domináns, hegemon férfiaság, amit ma gyakran a *férfi előjog* kifejezéssel illetnek)⁶⁰ egészen a gondoskodó férjig és apáig (egy alternatív, nem domináns férfiaságként bemutatva). A néha elmosódó határokat a csábítás és a nemi erőszak között szintén egészen különbözőképpen tárgyalják és értékelik az énekesek, mindazonáltal úgy a balladák cselekményében, mint a történelemben, jogilag és erkölcsileg ezeket a tetteket azonosnak tekintették, már ami a megénekelt nők által megélt végkifejletet illeti.

Miután bemutattam a négy ballada narratívái közötti hasonlóságot, és azt, hogy hogyan lehet ezeket motívumcsoportokként felfogni, szeretnék visszatérni a kérdésre, miért helyezkednek el úgy a *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad*ben, ahogyan látjuk őket. Nincsen pontos információ arról, hogy Jonsson és mások hogyan gondolkodtak, amikor hármat közülük a *Népmesei motívumú és más novellisztikus balladák* közé helyeztek, de az egyik ok talán az lehet, hogy a *Dankungen och guldsmedens dotter* című ballada Grundtvig véleménye szerint egy rég elveszett kapcsolatot mutat azzal az eseménnyel, amikor a dán Valdemar Atterdag király a XIV. században elfoglalta a svéd Gotland-szigetet;⁶¹ a királyt és a történetet mondák övezik. Talán a *Riddar Olle* rejtett Iseult/Brangaine-motívuma is közelít a *Trisztán*-szövegekhez. Noha a *TSB*-ben a *Brud i vanda* elkülönül a többi három balladától, Grundtvig a *Danmarks gamle Folkeviser*ben kapcsolatot teremtett közte és néhány Iseult/Brangaine-motívumot tartalmazó narratíva között, vagy a menyasszony várandósságának egy zenész általi felfedése között, s ezeket a narratívákat szorosan összefüggőnek tartotta.⁶² Jonsson nyilvánvalóan nem tudott ezekről, vagy nem értett egyet ezekkel a kapcsolatokkal.

Összefoglalva ezt a példát: ha a négy balladát az említett elbeszélés-kategóriákba soroljuk, miképpen én azt fentebb tettem, akkor a történet inkább egymáshoz kapcsolódó narratív motívumok halmazaként jelenik meg, amely egy fiatalasszony olyan milióban szerzett tapasztalataival foglalkozik, amelyeket a nemek közötti elkülönülés és alárendeltség (mint Hirdman elméletében) jellemez, valamint a legalább kétféle maszkulinitás közötti kontraszt. Lehet akár egy nemes vagy egy gazdag kereskedő leánya, de valójában tehetetlen fél az apák, férjek és anyósok kezeiben. A XXI. században valószínűleg az énekesek és a tudósok tovább kutatják a skandináv balladakorpusz ilyen lappangó elemeit,

60 Vö. Kate MANNE, *Entitled: How Male Privilege Hurts Women* (New York: Crown, 2020).

61 Grundtvig kommentárja a DgF 245-höz: *Danmarks gamle Folkeviser*, 4. kötet.

62 DgF 5:304. Lásd: Svend GRUNDTVIG, Axel OLRIK, Erik ABRAHAMSEN, H. Grüner NIELSEN & Thorkild KNUDSEN, eds., *Danmarks gamle Folkeviser*, 12 köt. (København, 1853–1976).

reményeim szerint lesz némi haszna számukra majd a motívumcsoportok elméletének.

Számos más elbeszélő motívum általában az egymással átfedést mutató kategóriák közötti csoport részeként jelenik meg, a különböző balladatípusokban terjesztve azokat; ezek egy részét a már megjelent vagy folyamatban lévő kutatásaim tárgyalják. A nők (gyakran alaptalan) megvádolása a házasságon kívüli szexuális kapcsolatokkal, váradóssággal és gyermekgyilkossággal („hor och mord”) szintén erőszakos büntetéshez, gyakran halálhoz vezet, s olyan téma, amely meglehetősen eltérő címsorokkal ellátott balladákban fordul elő. A becsülethez köthető erőszaknak ezt a motívumát 2014-ben és 2020-ban tárgyaltam.⁶³

E tanulmány bevezetésében a legendaballada kategóriájaként említettem a *Liten Karin* témáját, egy nő megkínzását, amiért visszautasította egy férfi közeledését – ez a motívum sok más balladában is előfordul különböző kategóriákban, különösen, ha bele vesszük a büntetésből elkövetett nemi erőszakot (e motívumot egy hamarosan megjelenő cikkem is tárgyalja).⁶⁴ A keresztkategória, azaz a kategóriák közötti újraolvasás az énekesek által előadott balladák tekintetében újra rávilágít azokra a narratívákra, amelyek nem láthatók a TSB szerkezetében.

A kevésbé bajlós keresztkategóriás motívum *a másik nem ruháiba öltözés*, mint az erőszak előli elrejtőzés módszere, vagy a *hozzáférés a másik nem számára fenntartott helyhez*. Egy nő férfinak öltözhet azért, hogy megszökjön az erőszaktevő elől, esetleg megküzdjön a testvére vagy vőlegénye fogvatartójával, avagy lovásznak álljon az udvarban, hogy közelebb kerülhessen a herceghez.⁶⁵ A férfi azért öltözhet nőnek, hogy beléphessen szerelme lakásába, vagy azért, hogy jelen lehessen felesége gyermekágyánál (amely végzetesnek bizonyulhat), esetleg azért, hogy segíthessen megszabadulni egy nőnek a leendő erőszaktevője

63 Ingrid ÅKESSON, „Mord och hor i medeltidsballaderna – en fråga om könsmakt och familjevåld”, *Noterat 21* (2014), http://statensmusikverk.se/svensktvisarkiv/files/2014/01/Noterat21_webversion.pdf; Ingrid ÅKESSON, „Beaten or Burned at the Stake: Structural, Gendered and Honour-related Violence – a Ballad Motif With Everlasting Relevance”, in *Social Issues in Ballads and Songs*, ed. Matilda BURDEN, 4–20 (Stellenbosch: Kommission für Volksdichtung Special Publications, 2020), <http://www.kfvweb.org/>; vö. Maria HERRERA-SOBEK, „Bride rape in the corrido”, in *The Stockholm Ballad Conference 1991*, ed. Bengt R. JONSSON, 127–144 (Stockholm: Svenskt visarkiv, 1991); Beatriz MARISCAL HAY, „A Question of Honor: The Gitanos of Andalucia and the Romancero”, in *Ballads and Diversity: Perspectives on Gender, Ethos, Power and Play*, eds. Isabelle PEERE and Stefaan TOP, BASIS 1, 176–181 (Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2004); Kenneth JOHANSSON, ed., *Hedersmord: Tusen år av hederskulturer* (Lund: Historiska media, 2005).

64 Ingrid ÅKESSON, *Kontroll, hämnd eller försvar: Maskulint, feminint, makt och våld i balladens universum* (megjelenés előtt).

65 Lásd: *Riddar Perleman och jungfru Gunnela* (TSB D 153), *Fästmö befriar fästman* (TSB E 31), *Syster befriar broder* (TSB E 32) és *Liten Kersti stalldräng* (TSB D 396).

elől.⁶⁶ Sőt, esetenként a nemek és a szexualitás néha kissé kétértelműnek is tűnik. Ez a keresztbe öltözés és a nemek közötti határok elhajlításának motívuma változó formákban láthatlan a katalógusban, azonban mint csoport megjelenik.⁶⁷

Záró gondolatok

Tanulmányomban két, egymással kapcsolatban álló témát tárgyaltam. Az egyik a paradigmák és tudásrendszerek újragondolásának szükségessége a humán tudományokon belül, példa erre a hagyományos balladák kategorizálása. A másik téma az, hogy a skandináv balladákban hogyan lehet megvilágításba helyezni a gender-problémákat mint kategóriák közötti tartalmat, egyúttal javasolva egy módszert és egy alternatív nézőpontot az elbeszélő tartalmak vonatkozásában.

A hagyományos balladák Skandináviában történő kategorizációját tárgyaltam példaképpen arra vonatkozóan, hogy a régi tudományosság kimondatlan paradigmái mi módon alakítják azt, hogy miképpen észleljük az immateriális kulturális örökség efféle elemeit. Példákat adtam arra, hogy egy hierarchikus, férfiközpontú kategorizálási rendszer hogyan hozhat létre olyan struktúrát, melyben a narratív tartalom nagy része rejtett marad. A *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad* katalóguskötete a tudósok idősebb nemzedékének gondolati mintázataira épült, egyfelől nagyszerű és hasznos munka, mely egyszerre biztosít rendszert számos skandináv balladakiadás számára, másfelől olyan tudományos vállalkozás, amelyik tudattalanul és tudatosan is konzervatív. A kategóriák, alcsoportok, típusok és címsorok bonyolult rendszere olyan hierarchiát alkot, ahol azok a kérdések, mint a nők elleni strukturális erőszak és alárendeltségük – amelyek a balladák cselekményének zömét jellemzik – láthatatlanokká válnak, vagy csak felvillannak más, lényegesnek tartott elbeszélő motívumok mögött. A lényegesnek ítélt narratív elemek kiválogatása egy el nem ismert, mögöttes paradigma alapján történt, amely elsőbbséget ad a már meglévő kategóriáknak, illetve annak a megközelítésnek, amely alapvetően vak a nemeket és a hatalmi viszonyokat illetően.

66 A variánsokat lásd: *Skepparen och jungfrun* (TSB D 426), *Riddare på barnsängsgille* (TSB D 358) és *Riddar Perleman och jungfru Gunnela* (TSB D 153).

67 A genderkettősség és a keresztbe öltözés sokkal gyakoribb az angol nyelvű balladákban. A témát tanulmányozta pl. Dugaw 1989-ben és Greenhill 1995-ben. Lásd: Dianne DUGAW, *Warrior Women and Popular Balladry 1650–1850* (Cambridge: Cambridge University Press: 1989); Pauline GREENHILL, „Neither a Man nor a Maid. Sexuality and Gendered Meanings in Crossdressing Ballads”, *Journal of American Folklore* 108, no. 428 (1995): 156–177.

Fontos arra emlékezni, hogy a *függőleges* kategóriák egy olyan rendszert képviselnek, amelyek az énekesektől lejegyzett, keresztező mesék történeteinek *vízszintes*, sokszínű és strukturálatlan sokaságára erőltettek. Ebben a sokaságban érzékelhetők a nem hierarchikus elbeszélő mintázatok is, kitaposott ösvényekként vagy szövött szálakként – egyfajta vízszintes tájképként. A hagyományos balladák újraolvasásakor a vízszintes kategóriák közötti narratív motívumokat próbálom feltárni, azokra összpontosítva, amelyeket a nemek közötti hatalmi viszonyok szemszögéből lényegesnek tekinthetünk – azonban egyúttal ellenhatások is. Jelen tanulmányban a vízszintes narratívák néhány példáját követtük nyomon a függőleges balladatípusokon és katalóguskategóriákon keresztül. Ezek a narratívák egyfajta alsóbbrendű vagy alárendelt nézőpontból mutatják a balladauniverzumot, felismerve e daloknak a mai jelentőségét. Természetesen létezhetnek még további kategóriák is, amelyek más lehetséges, új értelmezéseket hordozhatnak, s amelyek szintén foglalkoztathatnak minket a XXI. században. Meggyőződésem, hogy az énekesek és a kutatók számára egyaránt hasznos lesz a két rendszer együttes megjelenítése, az, hogy tekintetükkel egyszerre pásztáznak majd kategóriákat és csoportokat, illetve a vízszintest és a függőlegest.

Fordította Sziklay Cs. Mónika